

נשים בחברה הערבית בישראל

עדכן הערבים בישראל | עורכים: פרופ' עוזי רבי ואריק רודניצקי | 22.11.2011

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי | مشروع كونراد ادناوار للتعاون اليهودي – العربي

תוכן העניינים

- א. דבר העורכים 3
- ב. מאמר מערכת 4
- נאדיה חילו / דברי פתיחה בכנס "נשים בחברה הערבית בישראל" 4
- ג. חלק ראשון: נשים בחברה ערבית – היבט השוואתי 5
- נוהאד עלי / נשים בעולם הערבי במבט היסטורי-סוציולוגי 5
- מירה צורף / נשים במהפכות "האביב הערבי": האומנם האישי הוא הפוליטי? 9
- תגריד יחיא-יונס / תמורות בשיח המחקרי על נשים ערביות-פלסטיניות בישראל 12
- ד. חלק שני: נשים בחברה הערבית בישראל כמחוללות שינוי חברתי 16
- מרי תותרי / ארגוני החברה האזרחית כאפיק להעצמת נשים ערביות 16
- סראב אבו רביעה-קוידר / אקטיביזם של נשים ערביות-בדוויות בנגב: בין מאבק אישי לפוליטי 18
- נעמי וינר-לוי / המהפכה השקטה: נשים דרוזיות משנות את תפקידי המגדר 20

א. דבר העורכים

אנו שמחים לפרסם גיליון נוסף בסדרת "עדכן הערבים בישראל" המוקדש לנושא **נשים בחברה הערבית בישראל**.

בשנים האחרונות עלו לכותרות שמותיהן של נשים בולטות בחברה הערבית בישראל. במישור הפוליטי, בעקבות הבחירות לכנסת השמונה-עשרה (2009), הפכה ח"כ חנין זועבי לאישה הערבייה הראשונה המכהנת כחברת כנסת מטעם מפלגה ערבית, בל"ד. קדמו לה חוסניה ג'בארה, שכינה בשנים 1999-2003 כחברת כנסת מטעם מרץ, ונאדיה חילו, שכינה בכנסת בשנים 2003-2006 מטעם מפלגת העבודה. במישור האקדמי הוזכרו שמותיהן של פרופ' ח'אולה אבו-בקר ממכללת עמק יזרעאל (2008) ושל פרופ' פאדיה נאסר אבו אל-היג'א מאוניברסיטת תל-אביב (2010) כנשים הערביות הראשונות שזכו בדרגה האקדמית הבכירה ביותר במוסדות אקדמיים בישראל. במישור הציבורי הוכרו בשנה האחרונה שתי נשים ערביות כמשפיעות ביותר בתחומן: נבילה אספניולי, מנהלת מרכז **אל-טפולה** בנצרת (חינוך לגיל הרך, העצמת נשים ושילובן בשוק העבודה), נבחרה מטעם הארגון Women Deliver כאחת ממאה האנשים מעוררי ההשראה בעולם, וג'ידא רינאוי זועבי, מנכ"לית **אינג'אז** (המרכז המקצועי לקידום הרשויות המקומיות הערביות בישראל), נבחרה על-פי עיתון *The Marker* כאחת ממאה האנשים המשפיעים ביותר בישראל.

תמורות אלה עוררו ביתר שאת את העניין בשאלת תפקידן של הנשים בחברה הערבית בישראל. העניין בנושא גבר גם בשל התלהטות הדיון הפוליטי והאקדמי בשאלת מעמדם של הערבים כאזרחי המדינה, וכן בזכות העובדה שלימודי נשים ומגדר התגבשו באחרונה כענף אקדמי וכתכנית לימוד עצמאית בכמה מוסדות להשכלה גבוהה בארץ.

העדכן שלפנינו רואה אור לקראת כנס שייערך באוניברסיטת תל אביב ב-22 בנובמבר 2011 מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, שכותרתו **נשים בחברה הערבית בישראל: מחוללות שינוי או שוחות נגד הזרם?**

בגיליון זה שני חלקים. **החלק הראשון** עוסק בתפקידן של נשים בחברה הערבית במזרח התיכון ובישראל מנקודת מבט השוואתית וכן בתמורות שהתחוללו בשיח האקדמי על אודות נשים בחברה הערבית בישראל. **בחלק השני** מוצגת שורה של מקרי בוחן המדגימים כיצד נשים ערביות בישראל מחוללות שינוי הלכה למעשה בתחומי פעילותן.

אנו מזמינים את ציבור קוראינו הרחב לפנות אלינו בדרכים אלה:

- אתר האינטרנט של מרכז משה דיין: www.dayan.org
- תכנית אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי: אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)
טלפון 03-6409991
פקס 03-6406046
דוא"ל arabpol@post.tau.ac.il
- פרופ' עוזי רבי (מנהל התכנית)

© כל הזכויות על פרסום העדכן שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2011. ניתן לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה תוך ציון מפורט של שם המקור, של עורכיו ושל מקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

מאמרי העמדה משקפים את דעת כותביהם בלבד.

תודתנו לנחמה ברוך שערכה והתקינה את המאמרים בעברית.

העורכים

ב. מאמר מערכת

נאדיה חילו* דברי פתיחה בכנס "נשים בחברה הערבית בישראל"

ראשית, בברכותיי על קיום כנס חשוב זה. נשים הן חלק מהחברה, הן מושפעות ממנה ומשפיעות על כל התהליכים החברתיים והפוליטיים בה, והן שותפות לכל שינוי חברתי ולכל מהפכה חברתית.

אמנם כולנו שואפים לכך שעוצמת ההשפעה תהיה רבה יותר ומבוססת על שוויון בכל תחומי החיים, אולם עדיין לא הגענו לידי כך, ולמרות ההתקדמות ופריצות הדרך, עדיין ניכרים פערים בין שני המגזרים בכל תחומי החיים. בחברה הערבית הפערים הללו עמוקים יותר, ההפליה רבה יותר והאתגר למימוש השוויון גדול יותר.

כיום, בעידן המהפכות וההפגנות בעולם הערבי וגם בישראל, כשגוברת הדרישה לדמוקרטיה ולצדק חברתי, בעיניי צדק חברתי הוא קודם כול מימוש זכויות אזרח, שוויון בחלוקת משאבים, מתן הזדמנות שווה ושותפות אמיתית. נשאלת השאלה: היכן מקומן של הנשים הערביות הפלסטיות בישראל? היכן הן? איזו כברת דרך הן עשו בחיים האזרחיים ובחיים הפוליטיים בחברה הישראלית ובחברה שלהן?

הנשים אכן שוחות בזרם, משתדלות להתגבר על הגלים, ולעתים הגלים גבוהים וחזקים ומצליחים לבלום את התקדמותן ואף להחזירן לאחור, אבל הן עקשניות, דבקות במטרה, אינן מוותרות בקלות וממשיכות להתקדם. ההתקדמות מצריכה מאמץ והשקעה של כוחות גדולים מאוד, מיומנויות וביטחון עצמי. הן מתקדמות – אבל לאט, מאחר שבזרם הן נתקלות בחסמים ובקשיים ולפעמים הן לבדן שם.

ניסיוני הרב בתחום קידום הנשים הערביות מראה שכיום חלקן של הנשים הערביות בהשכלה הגבוהה גדול הרבה יותר. שיעורן מכלל הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות ובמכללות מתקרב ל-65%. השאלה היא האם הן מצליחות לתרגם זאת לפוטנציאל אמיתי ולהשתלבות בעבודה ובחיים האזרחיים.

שיעור השתתפותן של הנשים הערביות בשוק העבודה עומד היום על 22% בלבד. כמובן, יש שוני בין הקבוצות השונות – בדוויות, דרוזיות, כפריות, עירוניות וכד'. ידוע גם שבשנים באחרונות גדל מספרם של ארגוני החברה האזרחית בחברה הערבית והנשים הערביות מעורבות מאוד בעשייה בהם. הן גם התמקמו במוקדי ההשפעה הפוליטיים אולם לא בצמרת, וברשויות המקומיות כמעט אין נשים בקרב מאות נבחרי ציבור. הן נעדרות גם מן הפוליטיקה הארצית.

לדעתי, דרכים אחדות יכולות להאיץ את תהליך השינוי ולחזק את מעמדן של הנשים הערביות: רכישת השכלה, השתלבות בשוק העבודה, מעורבות בעשייה חברתית ועוד. עם זאת, הדרך החשובה ביותר היא חקיקה שוויונית וייצוג הולם שיאפשר לשלבן במהירות בכל תחומי העשייה. חקיקה כזאת אמורה להתאים את עולם העבודה לנשים ולאפשר להן להצטרף לכל המסגרות החברתיות והפוליטיות ולתפוס עמדות של השפעה.

* **גב' נאדיה חילו** היא עובדת סוציאלית במקצועה וחברת כנסת לשעבר. בכנסת כיהנה בתפקיד יו"ר הוועדה לזכויות הילד, הקימה וניהלה את מרכז הירש לגיל הרך ביפו וניהלה את היחידה למעמד האישה במרכז השלטון המקומי. כמו כן הייתה סגנית יו"ר נעמת ושימשה כיועצת ברשות לפיתוח כלכלי לקידום נשים ערביות. כיום עוסקת בתכנון מיזמים, בייעוץ לעמותות "קו משווה" ובייעוץ במכללת ספיר. בצד עבודתה המקצועית היא פעילת ציבור ופעילה חברתית בארגונים אזרחיים. ניתן לפנות בדוא"ל: nadiachilo@gmail.com

ג. חלק ראשון: נשים בחברה ערבית – היבט השוואתי

נוהאד עלי*

נשים בעולם הערבי במבט היסטורי-סוציולוגי

משחר ההיסטוריה מילאו נשים תפקיד אינטגרלי בעיצוב האנושות בין שגברים רצו בכך ובין שלא. לעתים היה זה תפקיד ישיר, אך לרוב היה בלתי-ישיר ומוסווה, והוא אף הובא למרחב הציבורי ע"י גברים בשותפות סמויה של נשים (Holt, 1996). אילו רצו בכך, היו הנשים יכולות להקדים את הפטריארכליות והפטרילניאליות שהמציא הגבר כדי לשדרג את זכויותיו ולנשל את הנשים מזכויות יסוד. המצאה זו לכאורה העניקה לגיטימציה לאי-שוויון של הנשים ולהעלאת מעמדם של הגברים (כנס פאריס, 2006).

על אף הניסיונות לדחיקת האישה לשולי המרחב הציבורי ואף שהוקצה לה מעמד "ייחודי ומוגבל" במרחב הפרטי, ידעה ההיסטוריה תנועות של מאבק לשינוי מעמד זה ואף ניסיונות מצד הנשים לכבוש את המרכז ממקומן שבשוליים. במקומות מסוימים עלו הניסיונות בהצלחה, אך רובם לא צלחו (עלי וגורדוני, 2009; Ali, 2011).

ניתוח מעמד האישה באסלאם מושתת על ציטוטים נבחרים וסלקטיביים כדי להוכיח את שוויון האישה או את עליונות הגבר ונחיתות האישה ברמה הפוליטית והחברתית (למשל, הפסוק הגורס שגברים הם מעל הנשים الرجال قوامون على النساء). היום יש שיטה חלופית לפרש את הקוראן ויש מקורות ידע מגוונים על נשים בעולם הערבי והאסלאמי. כל גישה בוחרת בציטוט סלקטיבי משלה.

מאז ימיו של נביא האסלאם מוחמד והמדונה האסלאמית הראשונה מתנהל שיח פעיל ומתחולל מאבק סוציו-תרבותי. במגילסים התנהל שיח כללי, בין הנביא לאשתו-נשותיו התנהל דו-שיח, ובחברה האסלאמית מתנהל רב-שיח. הדיון נסב על נושאי אקטואליה ועל סוגיות המעסיקות כיום את החברה הערבית והמוסלמית כמעט בכל מקום, בייחוד בעידן שנהוג לכנותו "אביב העמים הערביים". לפני 1400 שנים ויותר ניהלה סוקיינה בנת אל-חוסין בן עלי מאבק עיקש נגד לבישת החיג'אב, סירבה לעטותו ואף ניהלה מג'לס ואירחה בו סופרים וסופרות, משוררים ומשוררות, אינטלקטואלים ואינטלקטואליות. פטמה אל-מרניסי מראה בספרה המפורסם *Beyond the Veil* ("ימבעד לרעלה") כי המסורת הכללית של הפרדה בין גברים לנשים הנהוגה במדינות ערב ובאסלאם ננקטת במידה רבה יותר מכפי שהתכוונה ההלכה המקורית. לדוגמה, חקר הקוראן מראה כי בימי הנביא השתתפו נשים במרחב הציבורי-הפוליטי ללא רעלות. השימוש ברעלה ייחד את נשות הנביא ונועד להבדילן משאר הנשים, אולם הפך במרוצת הזמן למנהג (Mernissi, 1975, p. 76).

התקופה העבאסית שהחלה בשנת 750 ידעה שיאים במאבק בין חושך לאור, בין הדת למדע ובין המסורת לחדשנות. מעמד האישה בא לידי ביטוי בתקופת הזוהר הפוליטי והכלכלי ובני "השפחות" כיהנו כח'ליפים במדינתם של העבאסים. נשים רבות התפרסמו בתחומי הספרות, השירה, המשפט ועוד. תקופה זו ידעה שינויים ותמורות ושיח גם בנושאים שנחשבו עד אז – ואולי גם היום – לטאבו דתי והיו מחוץ לקונצנזוס כמו פוליגמיה ושוויון זכויות. המשורר אל-מערי תקף ישירות את מנהג הפוליגמיה וכמוהו הח'ליף מולאנא אסמאעיל, אשר נשא אישה אחת בלבד; אל-גי'אחז אף דרש שוויון מלא לנשים (כנס פאריס, 2006). מאז תקופת העבאסים הועם זוהרה של מדינת האסלאם ומעמד הנשים קופח בהתאם.

* ד"ר נוהאד עלי הוא מרצה וחוקר בחוגים סוציולוגיה ואנתרופולוגיה ולימודים רב תחומיים במכללת הגליל המערבי ובאוניברסיטת חיפה. תחומי התמחות עיקריים: פונדמנטליזם דתי (אסלאמי ויהודי); יחסי יהודים-ערבים בישראל; נשים פלסטיניות בישראל וחינוך דו-לשוני (ערבית-עברית). מפרסמו האחרונים: **מי בעד שוויון? שוויון בין ערבים ליהודים בישראל** (2011) בהשתתפות עם ד"ר שי ענבר בהוצאת סיכוי;

"Task allocation between ideology and actual behavior in transition societies: the case of the Palestinian family in Israel." 2011, *Journal of Greater Middle Eastern Studies*, Vol. 4 No. 1. 1-45. Center for Middle Eastern studies, Seoul: Konkuk University;

"Attitudes towards bilingual Arab-Hebrew education in Israel: a comparative study of Jewish and Arab adults." 2011, with Azaiza. F.; Hertz-Lazrowitz. R.; Shoham. M.; Amara. M.; Mor-Sommerfeld. A. *Language, Culture and Curriculum*. Volume 24, Issue 2, 2011. 179-193. Routledge. Taylor & Francis.

ניתן לפנות בדוא"ל: nohadali@soc.haifa.ac.il

להבדיל מנשים יהודיות בישראל ומנשים ערביות בעולם הערבי והאסלאמי, הנשים הערביות בישראל קיבלו זכויות חברתיות ופוליטיות ללא מאבק. עם הקמתה של מדינת ישראל הוענקו לכלל הנשים זכויות פוליטיות (פורמליות) שוות לאלה של הגברים. הנשים הערביות בישראל אמנם הקדימו את אחיותיהן במדינות ערב בקבלת זכויות פוליטיות, אך הישגיהן הפוליטיים נחותים במידה רבה מהישגי הנשים ברבות ממדינות ערב (הנוש-סרוגי, 1995). נחיתותם של ההישגים בולטת בעיקר נוכח הישגי הנשים היהודיות בישראל. אי-השוויון בין המגדרים בחברה הערבית בישראל בולט בעיקר בתחום הפוליטי (עלי וגורדוני, 2009; Ali, 2011).

למרות התמורות שחלו במעמדן המשפטי של נשים ערביות ולמרות החקיקה הסוציאלית וחוקי השוויון שחוקקה מדינת ישראל, מעמדן של הנשים הערביות עדיין נמוך ממעמדם של הגברים הערבים. בחברה הערבית המודרנית וגם בישראל קיימת התנגשות בין המודרניזציה לבין המסורת. לצד תהליכי מודרניזציה, בקרב חלקים נרחבים באוכלוסייה הערבית נשמרים בהקפדה דפוסיים חברתיים וערכיים מסורתיים המושרשים בחברה מדורית דורות.

תאוריות רבות ניסו להסביר את המעמד הלא-שוויוני של הנשים בעולם הערבי ושל הנשים הערביות-פלסטיניות בישראל. רוב ההסברים בספרות המחקר במדעי החברה נתלים בתאוריות סוציולוגיות: תאוריית הסוציאליזציה, התאוריה הפמיניסטית והתאוריה המעמדית (עלי וגורדוני, 2009 ב).

החוקרים הדוגלים בגישת הסוציאליזציה כהסבר למיעוט השתתפותן של נשים בפוליטיקה רואים במשפחה ובבית הספר את סוכני הסוציאליזציה המבנים את החלוקה המגדרית. העולם החברתי נתפס כמחולק לשני מרחבים: המרחב הציבורי-הפוליטי המתאפיין בכוחנות וברציונליזם, שהם תכונות המיוחסות לגברים, והמרחב הביתי, שהוא המרחב של האישה, ותפקידיה החברתיים מתמצים בהיותה אם ורעייה. בתהליך הסוציאליזציה, המתבטא בפיתוח שאיפות מקצועיות שונות בקרב בנים ובנות (Iglitzin, 1974), מנסות נשים לעבור מהמרחב הפרטי אל המרחב הציבורי, אולם גם כיום הן ניצבות בפני מחסומים חברתיים ופסיכולוגיים (הרצוג, 1994). שיוכן למרחב הפרטי מדין אותן מהעיסוק בפוליטיקה (אבו עקסה-דאוד, 2002; הרצוג, 1994, 1996, 2001).

חוקרים המזוהים עם התנועה הפמיניסטית רואים במבנה הפטריארכלי של החברה הערבית את הגורם העיקרי לייצוג המצומצם של הנשים בפוליטיקה (אבו עקסה-דאוד, 2002; גרבי, 1996). פטריארכליות מוגדרת כמכלול היחסים הפוליטיים, הכלכליים, הפסיכולוגיים, החברתיים והאידיאולוגיים אשר מקנים לגבר עליונות ומקבעים את נחיתות האישה (שראבי, 1992, בערבית; Sharabi, 1988).

תאוריות מעמדיות עושות שימוש במושגים מעמדיים להסברת אי-השוויון בין גברים לנשים בתחום הפוליטי. הדומיננטיות של הגבר מוסברת באמצעות שליטתו הבלעדית ברכוש ובהכנסה, ומכאן שההבדל בין השתתפות נשים בפוליטיקה לבין השתתפותם של גברים בה מיוחס להבדל בבעלות על משאבים (Sacks, 1974).

חוקרים רבים, בעיקר במערב, מייחסים לדת האסלאם (להלכה האסלאמית) תפקיד חשוב בייסוס מעמדה הנחות של האישה במשפחה ובחברה (Berkovitch & Moghadam, 1999; Ingrams, 1983). דת האסלאם, כמו הדת היהודית, היא דת כוללת, ואין בה הפרדה בין דת למדינה. ההלכה מקיפה את חיי המוסלמי במלואם ומפלה בין גברים לנשים בדיני אישות (Ingrams, 1983). להבדיל מהגישה המערבית, הרואה בדת האסלאם את הסיבה המרכזית לנחיתות מעמדה של האישה הערבייה בחברה ובפוליטיקה, טוענת גישה אחרת להטרוגניות במעמדה של האישה. טענתה המרכזית של גישה זו היא שאף שמעמדה של ההלכה האסלאמית איתן ברוב המדינות המוסלמיות, ניכרת שונות במעמדה של האישה ובמידת השתתפותן של נשים בחיים הציבוריים, המתבטאת בהבדלים בין אזורים בעלי אפיונים שונים, כגון בין כפרים לבין ערים ובין אזורים מודרניים לבין אזורים מסורתיים, וזאת בשל פרשנויות שונות לאותה הלכה (עלי וגורדוני, 2009 א).

שיח זה חשוב במיוחד לאור הוויכוח בעולם הערבי על תפקידן של התנועות האסלאמיות – ובייחוד של התנועות הפונדמנטליסטיות – במהפכות האביב הערבי, בקצירת פירות המהפכה ובדיון על השתתפותן ועל השפעתן של הנשים הערביות במהפכות אלה.

פעילותן של נשים מנהיגות ברחבי העולם הערבי נעשית במציאות הפוליטית הקיימת במסגרת הנכונות הכללית של בני החברה לפעול לשינוי חברתי ופוליטי. בספרות המחקר הבוחנת את מצב זכויות הנשים בעולם הערבי בולטות שתי הנחות מנוגדות. האחת טוענת כי תנועות לשחרור האישה בארצות ערב קשורות קשר הדוק להשתתפות נשים במאבק למען שחרור העם והמולדת

מכיבוש זר. ההשתתפות במאבק לשחרור הלאומי העניקה לגיטימציה לפעילותן הפוליטית של נשים ולהקמת ארגוני נשים שנאבקו למען קידום מעמד האישה. לדוגמה, מינס (1981, בערבית) – בהסתמכה על מחקרו של פרנס ונון, שסקר חמש שנות פעילות של תנועת השחרור האלג'ירית – מסיקה כי "בסופו של דבר, עצם השתתפותן של נשים במאבק מזוין יגרום לכך שהן תהיינה מודעות לקיפוח זכויותיהן, ודבר זה עשוי להביאן לידי מאבק נוסף למען השגת שחרורן. עצם ההשתתפות במאבק, ללא כל מטרה נוספת מלבד השגת עצמאות פוליטית, בכוחה לחולל שינוי גם בתפיסות הנוגעות במעמדן של הנשים בחברה" (שם, עמ' 95; ראו גם הנוש-סרוגי, 1995, עמ' 61).

ההנחה השנייה גורסת כי הזכויות שהוענקו לנשים בחלק ממדינות ערב בוטלו לאחר מכן בשל לחצים פוליטיים ודתיים (Hijab, 1988). ואדי (1984, בערבית) המשיל את מעמד האישה בחברה הערבית לסיסמוגרף של תהליך השחרור מכיבוש ומקיפוח: בתקופות של שפל פוליטי וקיפוח חברתי בעולם הערבי נדחק הנושא של שחרור האישה לשוליים, ואילו בתקופות של שחרור שב והתעורר גם הדיון במעמד האישה (אבו-בקר, 1998; ואדי, 1984, בערבית). ביטוי לכך מצאה הולט (Holt, 1996) בקרב הנשים הפלסטיניות בשטחים הכבושים. היא הצביעה על נסיגה הן בזכויותיהן של הנשים והן ברמת פעילותן לאחר חתימת הסכם אוסלו בין ישראל לאש"ף. הולט מציינת כי בתקופת האינתיפאדה הראשונה ניתנו לנשים זכויות שאפשרו להן לצאת מהמרחב הפרטי למרחב הציבורי, ואילו לאחר חתימת הסכם אוסלו ניכר לחץ חברתי להגבלת הזכויות שהושגו. לפיכך, נשים מנהיגות בעולם הערבי, כולל מנהיגות ערביות בישראל, מקבלות מהחברה מסרים סותרים: מחד גיסא הן זוכות לעידוד לפעול לשינוי מעמד האישה, ומאידך גיסא הן נדרשות להגביל את פעילותן למסגרת חברתית ופוליטית מסוימת (אבו-בקר, 1998).

לסיכום, מעמדן של נשים בעולם הערבי ושל נשים ערביות פלסטיניות ידע תמורות רבות בעידן המודרני. בעולם הערבי חלו תמורות רבות ושוררות בו גישות מנוגדות הנעות בין היפתחות למערב לבין הסתגרות פנימה. רוחות החזרה לדת ולפונדמנטליזם הדתי ורוחות המודרניזציה מנשבות בעולם הערבי והאסלאמי. האינתיפאדות הפוליטיות והסוציו-פוליטיות נעשו לחלק בלתי נפרד מהמציאות במדינות ערב. אמנם אינתיפאדות אלה מבטאות התנגדות לכיבוש מסוג אחר, אך חשוב מאוד לחקור את תפקידן של נשים באינתיפאדות-מהפכות אלה ובמיוחד את התמורות שיישגו. באותה מידה חשוב ללמוד את ההשלכות של שינויים אלה על מעמד הנשים בכלל ועל מעמדן של הנשים הערביות-פלסטיניות בישראל בפרט.

מקורות

- אבו עקסה-דאוד, ס' (2002). **הנשים הפלסטיניות בפוליטיקה בישראל**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אבו-בקר, ח' (1998). **בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל**. רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- הנוש-סרוגי, מ' (1995). **נשים ערביות ישראליות בפוליטיקה**. חיפה: רים.
- הרצוג, ח' (1994). **נשים ריאליות – נשים בפוליטיקה המקומית בישראל**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הרצוג, ח' (1996). **זהויות בפרשת דרכים – האישה הערבייה בישראל**. חיפה.
- הרצוג, ח' (2000). **נשים בישראל**. בתוך: ש' אהרוני ומ' אהרוני (עורכים), **ישראל 2000** (עמ' 42–44). מקסם: כפר-סבא.
- הרצוג, ח' (2001). **נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים**. בתוך: ד' יזרעאלי א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אוי, **מין מיגדר פוליטיקה** (עמ' 307–357). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- עלי, נ', וגורדוני, ג' (2009א). **אידיאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה הפלסטינית בישראל: אי-שוויון מגדרי או מגמות של שוויון? בתוך ע' פייסל ואחרים (עורכים), נשים ערביות בפוליטיקה**. תל-אביב: רמות.
- עלי, נ' וגורדוני, ג' (2009ב). **נשים ערביות בפוליטיקה הישראלית**. בתוך ע' פייסל ואחרים (עורכים), **נשים ערביות בפוליטיקה**. תל-אביב: רמות.

שראבי, ה. (1992). النظام الابوي واشكالية تخلف المجتمع العربي. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية. (שראבי, ה' [1992]. המשטר הפטריארכלי וסוגיית הריאקציה בעולם הערבי. ביירות: מרכז חקר האחדות הערבית.)

מינס, ג. (1981). المرأة في العالم العربي. بيروت (فرنسي). (מינס, ג' [1981]. האישה בעולם הערבי. ביירות (תורגם מצרפתית לערבית).)

ואדי, ט. (1984). صورة المرأة في الرواية المعاصرة. القاهرة: دار المعارف. (ואדי, ט' [1984]. דמות האישה בספרות המודרנית. קהיר: דאר אלמעארף.)

'Ali, N. (2011). Task allocation between ideology and actual behavior in transition societies: The case of the Palestinian family in Israel. *Journal of Greater Middle Eastern Studies*, 4/1, 1-45.

Berkovitch, N., & Moghadam, M.V. (1999). Middle East politics and women's collective action: Challenging the status quo. *International Studies in Gender, State and Society*, 6/3, 273-291.

Hijab, N. (1988). *Woman power: The Arab debate on women at work*. Cambridge University Press.

Holt, M. (1996). *Women in contemporary Palestine: Between old conflicts and new realities*. Jerusalem: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs.

Iglitzin, L.B. (1974). The making of the apolitical woman: Femininity and sex stereotyping in girls. In J.S. Jaquette (ed.), *Women in politics* (pp. 25-34). New York: John Wiley.

Ingrams, D. (1983). *The awakened women in Iraq*. London: Third World Centre.

Mernissi, F. (1975). *Beyond the veil: A male-female dynamics in the modern Muslim society*. Cambridge, MA: Schenkman Pub Co.

Sacks, K. (1974). Engles revisited: Women, the organization of production and private property. In: M. Rosaldo & L. Louise (eds.), *Women, culture and society* (pp. 207-222). Stanford University Press.

Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. New York: Oxford University Press.

מירה צורף* נשים במהפכות "האביב הערבי": האומנם האישי הוא הפוליטי?

ההיסטוריה מלמדת שמהפכות הן פרי יוזמתם של גברים, ההשקפות המניעות אותן מתגבשות ומתנסחות בידי גברים, הן מתרחשות בזירה המצטיירת כזירה גברית מובהקת – המרחב הציבורי – ותוצאותיהן מתועדות בידי היסטוריונים גברים המשרטטים את גבולות הזיכרון הקולקטיבי של אומותיהם. בעשותם כן הם מאדירים את גיבורי המהפכות ובה בעת מדירים קבוצות שוליים אחרות מהסיפור ההיסטורי, וכך הוא מחלחל לתודעתנו של הדור הצעיר, המבנה בדרך זאת את הסיפור המהפכני החד-מגדרי ליחסי המגדר האינדיבידואליים והקיבוציים שלו עצמו.

לעומתם, נשים נענות לקריאתם של גברים מהפכנים להתגייס למהפכה. הן מבליחות אל מרחב לא להן כשהן נושאות בפיהן, בשלטיהן ובמעשיהן את סממנות המהפכה וכך הן מעצימות את הנראות (visibility) הקולקטיבית המהפכנית. משסיימו את תפקידן כ"עזר כנגדם", הן שבות אחר כבוד למרחב ה"טבעי" להן – המרחב הפרטי, הביתי, למלא את ייעודיהן הטבעיים כרעיות וכאמהות.

האם זאת היא התמונה המגדרית שהתגלתה במהפכות "האביב הערבי" או שמא מהפכות אלה התיכו את השסעים המגדריים? ואם אכן הותכו השסעים הללו, האם עתידים הם לשוב ולהופיע לאחר שוך המהפכות ולמחוק את ההישגים המגדריים המהפכניים?

בהרצאתי אבקש לבחון את מאפייני יחסי המגדר בקרב הצעירים המהפכנים בשלושה מוקדים: מצרים, שבה הסתיים השלב הראשון של המהפכה עם הדחתו של הנשיא מובארק; בתימן, שבה עדיין מתחוללת המהפכה ובה בעת גם מלחמת אזרחים המאיימת לקרוע את תימן ולהפכה ממדינת לאום לכידה לטריטוריות שבטיות מפוצלות, ובערב הסעודית המלוכנית שעליה פסחה לכאורה המהפכה.

באפריל 2008 יצאו צעירות וצעירים אל רחובות מצרים למחות נגד העלאת מחיריהם של מצרכי היסוד ובכללם מחירי הקמח והשמן, שתוצאתה הייתה העלאת מחירה של הפיתה – מצרך היסוד הבסיסי ביותר, העממי ביותר, של מיליוני מצרים. את המחאה השקטה ארגנה צעירה מצרייה, אסרא עבד אל-פתאח, פעילה חברתית ממקימות תנועת המחאה "6 באפריל". צעירה זו, עטויה חגי'אב, שעבדה כמתאמת כוח-אדם בחברה פרטית במצרים, הצליחה להביא את בשורת המחאה לתודעתם של צעירות וצעירים רבים בעזרת מיומנויותיה בתחום הדיגיטלי והשימוש המושכל שעשתה ברשת החברתית פייסבוק. אלא שבמקרה שלפנינו לא נקראו הצעירים להציף את הכיכרות אלא להפך: הקריאה שהפנתה אליהם אל-פתאח הייתה "הישארו בבית", קריאה למחאה פסיבית שתכליתה הייתה לשכנע את העובדים לא להתייצב במקומות העבודה, לשכנע את התלמידים להימנע מלבוא לבתי הספר ולשכנע את הסטודנטים שלא להגיע לאוניברסיטאות. ניתן לראות בהנחיה זאת דרך מחאה חדשה ובלתי צפויה שהצליחה להפתיע הן את המפגינים והן את השלטונות. השלטונות ראו במעשה זה פעולת הסתה נגד המשטר ועצרו את אל-פתאח – שזכתה בינתיים לכינוי "מלכת הפייסבוק" – וסירבו לשחררה על אף הוראתו המפורשת של התובע הכללי. רק התערבותו של המדריך הכללי של תנועת האחים המוסלמים, מהדי עאכף, שתבע את שחרורה בשם עקרון חופש הביטוי, אכן הביאה לידי שחרורה.

אסרא עבד אל-פתאח מגלמת באישיותה ובאופן התנהלותה את הצעירה המצרייה החדשה – רווקה בשלהי שנות העשרים, משכילה, מחזיקה במשרה בסקטור הפרטי המאפשרת לה עצמאות כלכלית, מעורבת חברתית ופעילה פוליטית, העוטה חגי'אב לראשה ומקפידה על נורמות הצניעות המקובלות בחברתה. השילוב בין השכלה גבוהה, מודעות חברתית, אקטיביזם פוליטי ונראות מסורתית-אסלאמית הוא התמהיל המאפיין חלק לא מבוטל של הנשים הצעירות בעידן המהפכני והפוסט-מהפכני. גם צעירות כיכר תחריר, שנענו לקריאה ויצאו אל הכיכרות כדי להפיל את משטרו של מובארק מייצגות מודל נשי חדש. צעירות אלה באו אל הכיכר כשהן מצוידות בתודעה מגדרית שספגו במסגרת המאבק לשוויון בין המינים המתנהל במצרים זה כשני עשורים. מאבק

* ד"ר מירה צורף היא מרצה בחוג להיסטוריה של המזרח-התיכון ואפריקה וחוקרת במרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב. תחומי התמחותה: היסטוריה חברתית ותרבותית של מצרים ושל החברה הפלסטינית בעידן המודרני; נשים ומגדר בחברות ערביות ואסלאמיות; צעירים כדור שמרן או מהפכן. בימים אלה היא מסיימת עריכת ספר שנושא "צעירים במזרח התיכון – מהפכנים או שמרנים?", שייצא לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד. כמו כן היא מסיימת את כתיבתו של ספר באנגלית שנושא "קבלת ה'אחרות' במצרים בין מלחמות העולם: לאומיות, הגירה, מגדר ואי שפיות" על-פי סיפור חייה של האינטלקטואלית המצרייה מיי זיאדה.

ניתן לפנות בדוא"ל: tzoreff@bezeqint.net או mirat@post.tau.ac.il

זה הניב תוצאות מרשימות למדי, ובכללן פסק הלכה שהוציא השיח' עלי גומעה, המופתי של מצרים, האוסר על ברית המילה לבנות (ח'תאן), לאחר שהופעלו עליו לחצים מצד ארגוני נשים (NGO'S), ארגוני זכויות אדם במצרים וארגונים בין-לאומיים.

מאבקן של נשות מצרים נשא פרות גם בנושא פתיחת שוק העבודה לעיסוקים שנחשבו עד שנות האלפיים לעיסוקים גבריים מובהקים כגון שיפוט. החל משנת 2003 נבחרו נשים מצריות לשבת בדין והבולטת בהן היא תחאני אל-גיבאלי שנבחרה לשופטת בבית המשפט העליון. לאחר מכן נבחרו עוד כ-250 נשים לערכאות המשפט השונות. גם בתחום החינוך והתרבות פועל ה"פורום לנשים וזיכרון" שיסדו נשות אקדמיה מצריות כדי לעצב זיכרון קולקטיבי חלופי שבו לנשים המצריות יש מקום הן בעשייה הפוליטית, הן כפעילות חברתיות והן כאינטלקטואליות. נשות אקדמיה אלה, שתחום ההתמחות של חלקן הוא שפה וספרות (אנגלית או ערבית), קיבלו על עצמן משימה לא קלה כלל ועיקר: לשנות את התודעה המגדרית במצרים למן הגיל הרך עד לקורסים בנושאי מגדר הנלמדים באוניברסיטאות. הן עושות זאת באמצעות כתיבת ספרי ילדים שבהם מוצעת חלוקה חלופית של התפקידים בין המינים. בתקופת שלטונו של הנשיא מובארק שבה הופעלה צנזורה הדוקה למדי על טקסטים חתרניים שראו אור במצרים, ניתן היה לרכוש את הטקסטים הללו רק בחנות ספרים אחת, "דיוואן", המנוהלת בידי נשים. לצד זאת חברו חברות הפורום מקראות בערבית העוסקות במגדר ודת, מגדר ורפואה, מגדר ומשפט, מגדר והיסטוריה, מגדר וספרות ומגדר ופסיכולוגיה, אנתרופולוגיה וסוציולוגיה. נשות הפורום אימצו את ההנחה שטבע פוקו "ידע הוא כוח" והן מצהירות כי מטרתן לתווך את הרעיון הפמיניסטי לנשות מצרים ולא באמצעות תרגומו הסטרילי המנוכר והלא-רלוונטי משפות זרות אלא באמצעות ייצור ידע חלופי המעצים נשים ערביות, חלוצות הפמיניזם האסלאמי-ערבי-מצרי, שהודרו מן הסיפור ההיסטורי ומן הזיכרון הקולקטיבי או היו להערת שוליים לכל היותר. ואולם, הן אינן מסתפקות בכך ומבקשות להנחיל את הידע הזה לדור הצעיר – סטודנטיות וסטודנטים במסגרת תכניות ללימודי מגדר באוניברסיטאות. גם בכך אין הן מסתפקות: הן מקוות כי בסיומו של התהליך תהיינה הבוגרות לפעילות החברתיות, לפוליטיקאיות ולשופטות של המחר, שתאתגרנה את המערכות הקיימות ותשמשנה חלופה לא רק למבנים המשפחתיים הקיימים ולחלוקת התפקידים בהם אלא אף למבנים החברתיים והפוליטיים החדשים.

הנשים הצעירות שנראו בכיכר תחריר היו אפוא חמושות בתודעה מגדרית מוצקה למדי. הכיכר, אכן, חשפה מופע מגדרי יוצא דופן: נשים חצו את מחסום הפחד, קראו קריאות נועזות בגנות הממסד, הפעילו גברים צעירים שנענו לקריאותיהן, התעמתו עם כוחות הביטחון, הסתכנו ואף קיפחו את חייהן למען "מצרים האחרת" או "מצרים החדשה". השהידות החדשות לא העדיפו את המוות למען המולדת על פני החיים הבלתי נסבלים כחריגות חברתיות; הן הקריבו את חייהן בין השאר למען מצרים שוויונית יותר גם מהבחינה המגדרית. הפעילות הבולטות ביותר בכיכר וביניהן גם אחת ממנהיגות ה-6 באפריל היו נשים דתיות, עוטות חג'אב, חדורות אמונה דתית. החג'אב לא חצץ בין לבין הפעילות הפוליטית האנטי-ממסדית; נהפוך הוא. עם החג'אב לראשן הן חשו בטוחות יותר ואותנטיות יותר. גם יחסי המגדר בכיכר וחלוקת התפקידים בניהולה של המהפכה היו שוויוניים. והא ראייה: האישה שייצגה את הכוחות המהפכניים בתקשורת הלוויינית הייתה נוארה, אף היא צעירה רהוטה עוטת חג'אב, שהגדירה למראיינים את יעדי המהפכה בשפתה הקולחת ובאסרטיביות. בימי המהפכה אף נעלמו מן הכיכר ההטרדות המיניות, אשר שבו לשלוט במרחב הציבורי לאחר נפילת מובארק. והשאלה היא אם המופע המגדרי האופורי המהפכני היה מופע זמני או שאת המנגינה המגדרית הזאת אי אפשר עוד להפסיק. אפשר אולי להסיגה לאחור, למתנה, לעגל את פינותיה – אך לא להביאה לידי חידלון.

מצרים לא נחשבה ליוצאת דופן. תוכול כרמאן התימנייה, ממנהיגות המהפכה בארצה, זוכת פרס נובל לשלום לשנת 2011, היא דוגמה נוספת לתהליך המתואר לעיל. אף שהסיטואציה המהפכנית בתימן שונה מזאת שבמצרים (תימן היא מדינה כושלת המאיימת להתפרק לשבטים), ניאותו גברים תימניים צעירים להפקיד בידיה של אישה צעירה את הנהגת המחאה המהפכנית. כרמאן, בשנות השלושים לחייה, נשואה ואם לשלושה בנים, בוגרת אוניברסיטה בלימודי מסחר ומוסמכת אוניברסיטת צנעא במדע המדינה ובעלת תעודה בלימודי עיתונות חוקרת בארה"ב, היא פעילה באיגודים מקצועיים, בארגונים לזכויות אדם ("יו"ר ארגון "עיתונאיות ללא גבולות") וחברת פרלמנט מטעם מפלגת האחים המוסלמים, אל-אצלאח. היא המנהיגה את ההפגנות השבועיות הקוראות להתפטרותו לאלתר של עלי עבדאללה צאלח, נשיא תימן, לשחרור אסירים פוליטיים, לביטול נישואי קטינות ולקביעת גיל מינימום (17) לנישואי בנות. היא אינה מהססת לבקר גם את הגורמים השמרניים במפלגתה ומפגינה עצמאות בגיבוש עמדותיה הפוליטיות, החברתיות והמגדריות. גם היא נעצרה בינואר 2011 בגין "הסתה, חרחרור ריב ושיבוש הסדר החברתי הציבורי", אך שוחררה כעבור 24 שעות עקב גל המחאות שעורר מעצרה. בעבר היא עטתה ניקאב אך הסירה אותו וכיום היא מסתפקת בחג'אב, שכן לטענתה "פעילת ציבור צריכה להיראות

בציבור" מה גם שהנקאב, לטענתה, אינו בגדר ציווי דתי-אסלאמי כלל ועיקר אלא מסורת חברתית, חלק מחוק המנהג (ע"ד). בפעילותה, בהתנהלותה ובהשקפת עולמה מגלמת תווכל את המודל ההיברידי: אסלאמיסטית-רפורמיסטית. מודל זה ממוסס את הגישה הדיכוטומית-הבינארית שעל בסיסה שפטו את נשות האזור לפמיניזם או לאסלאמיזם פונדמנטליסטי. מודל זה אינו הולם חברות שהחילוניות נתפסת בהן לא רק כמוצר מיובא מן המערב ולפיכך פסול מעיקרו, אלא כזאת הנכפית לעתים על ידי ראשי המשטרים עצמם בהתאם לאינטרס הצר שלהם בזמן נתון: ברצותם יצמצמו את טווח החילוניות וברצותם ירחיבוהו. הרצון להפיל את המשטרים האוטוקרטיים מפיל גם את המודל החילוני מזה ואת המודל הפונדמנטליסטי מזה.

בערב הסעודית, שלעת עתה פסח עליה הגל המהפכני, רוכבות נשים על הגל המהפכני ומנהלות מאבק מגדרי למען הזכות הבסיסית לנהוג לבדן ברכבן ולא להיזקק לנהג גבר שינהג אותן. את המאבק מנהלות פעילות חברתיות סעודיות באמצעות הרשתות החברתיות והן מוציאות מאות נשים צעירות לכיכרות כשווגייה חוידר, פובליציסטית סעודית נועזת, מגבה את מחאתן ומתעדת אותה בכתיבתה.

אחת המסקנות העולות מהמחקר על אודות נשות ה"אביב הערבי" היא כי לפנינו מודל נשי המהווה תמהיל של האותנטי-האסלאמי והליברלי.

תגריד יחיא-יונס* תמורות בשיח המחקרי על נשים ערביות-פלסטיניות בישראל

בשנים האחרונות התווסף למדפי הספריות מספר מרשים יחסית של חיבורים העוסקים בנשים ערביות-פלסטיניות בישראל. מהם אסופות מאמרים או ספרים ערוכים (אבו-רביעה-קוידר ווינר-לוי, 2010; עזאיזה ואחרים, 2009; شلهوب-כיפורكيان, Kanaaneh Ann and Nusair, 2007; 2010) וספרים פרי עטו של מחבר אחד ומהם מאמרים בכתבי-עת מקצועיים. לכל אלה נוסף מספר רב יחסית של עבודות גמר ועבודות דוקטור המתמקדות בקבוצת נשים זו. בהתבסס על סקירת עבודות אלה, אנסה להתבונן בשיח המחקרי על אודות נשים ערביות בישראל ולעמוד על התמורות העיקריות שחלו בו. אבקש לענות על שאלות אלה: אילו תהליכים ותמורות חלו (ועדיין מתחוללים) בשיח המחקרי על אודות נשים ערביות בישראל? מהם הנושאים המרכזיים בשיח זה? מי לוקח בו חלק? עם מי מתנהל השיח? מניין הוא ניזון מבחינה אפיסטמולוגית, תאורטית, מתודולוגית ואמפירית? אילו זיקות ודינמיקות מתקיימות בינו לבין השיח הציבורי בנושא זה? מהן ההשלכות של התמורות בשיח הזה על תפיסת המגדר ועל השינויים החברתיים?

טענתי המרכזית היא שהתפתחות השיח המחקרי על נשים פלסטיניות בישראל משקפת במידה רבה ומהיבטים שונים את התפתחות הגישות התאורטיות של מדעי החברה, המחשבה והתאוריה הפמיניסטית, בעיקר ברבע האחרון של המאה העשרים, ואת התפתחות מחקר המגדר בארץ. אטען כי בשיח המחקרי על נשים ערביות-פלסטיניות בארץ ניתן לזהות תמורות הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית, היינו, מידת העניין המחקרי שנשים אלה עוררו ומעוררות והיקף המחקר שנעשה על אודותיהן, תכניו, גישותיו התאורטיות ושיטות המחקר שנקטות בו.

כדי לאפיין את קורפוס המחקר על אודות נשים ערביות-פלסטיניות בישראל, אני מבקשת לחלקו בחלוקה גסה לשלוש תקופות כלליות: א) התקופה של שלושת העשורים הראשונים מאז 1948 – שנות החמישים, השישים והשבעים של המאה העשרים; ב) משנות השמונים עד אמצע שנות התשעים; ג) מאמצע שנות התשעים עד היום. אף שאעמוד על מאפיינים דומיננטיים ומגמות חדשניות בכל תקופה ותקופה, אין משתמעת מכך טענה בדבר היעלמותם כליל של מאפיינים מתקופות קודמות. אלה גם אלה יכולים להתקיים בה בעת.

מבחינת היקף המחקרים, ניכרת מגמה של עלייה מתמדת בעניין המחקרי על אודות נשים ערביות-פלסטיניות בישראל, ועתה היא הגיעה לשיאה. היקף המחקר צמח מעבודות ספורות למספר רב יחסית של עבודות מחקר מכל הסוגים, החל מעבודות גמר לתואר שני וכלה בפרסומים בכתבי-עת מדעיים. העלייה במספר המחקרים על נשים ערביות בישראל נובעת באופן משלים מכמה התפתחויות תאורטיות וחברתיות: התפתחותה והתבססותה של הגישה התאורטית הביקורתית במדעי החברה, כפי שהתבטאה לבסוף בגישה הפוסטקולוניאלית ובלמודי המוכפפים (שנהב, 2004; Spivak, 1994); התפתחות החשיבה והתאוריה הפמיניסטית בכלל וזו על נשים ממדינות "העולם השלישי" בפרט (מוהאנטי, 1986; 2001; 1998, Abu Lughod, 1996, 1992, Ahmed, 2009; Kandiyoti, 1988, 1996); התפתחות לימודי נשים ומגדר בארץ ואתם המחקר הפמיניסטי. לאלה חברו התפתחויות חברתיות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל, העיקריות לענייננו הן הדיון הציבורי במקומו ובמעמדו של המיעוט הערבי-פלסטיני במדינה וזיקותיו לעם הערבי וללאום הפלסטיני; צמיחתה והתפתחותה של החברה האזרחית (בייחוד עמותות וארגוני נשים) אשר הפרו את השיח הציבורי על נשים ומגדר, יזמו פרויקטים מחקריים יישומיים ובעצמם עוררו עניין למחקר; התפתחות התנועה הפמיניסטית הערבית-פלסטינית בארץ, ולבסוף צמיחתה של קבוצת חוקרות "מבפנים", מהחברה הערבית-פלסטינית

* ד"ר תגריד יחיא-יונס היא סוציולוגית, מרצה (עמיתת הוראה) בלימודי מגדר ובלמודי תרבות, באוניברסיטת תל-אביב. תחומי המחקר שלה הם הסוציולוגיה של 'הזר', תאוריות פמיניסטיות, מגדר ופוליטיקה. בין פרסומיה האחרונים:

יחיא-יונס, ת' (2010). בין נורמטיביות להפרה: נאמנות פוליטית של נשים בבחירות המקומיות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל. בתוך: ח' עזיז (עורך), קריסת הרשויות המקומיות הערביות: הצעות להבניה מחדש (עמ' 151–186). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד;

Yahia-Younis, T. (2010). Politics of loyalty: Women's voting patterns in municipal elections. In: R. Kanaaneh & I. Nusair (eds.), *Displaced at home: Ethnicity and gender among Palestinians in Israel* (pp. 133-152). New York: State University of New York Press (SUNY).

ניתן לפנות בדוא"ל: taghreed@netvision.net.il

בישראל. הופעתם וצמיחתם של מרכזי מחקר בחברה הערבית (לדוגמה מדא אל-כרמל) תרמו לשיח המחקרי בתחום.

מבחינה **מתודולוגית**, שיטות המחקר הנפוצות במחקר העכשווי הן שיטות איכותניות – ריאיון עומק, סיפור חיים ועיבוד חומרים אמפיריים בשיטת הפרשנות (הרמנויטיקה). שיטות אלה מדגישות את המשמעות ואת הפרשנות שנשים מקנות לאירועים, לסמלים, לחוויות ולנושאים אחרים במוקד העניין המחקרי.

בכל הנוגע ל**טיב** המחקר, אפשר לזהות תמורות מרחיקות לכת הן מבחינה אפיסטמולוגית, הן מבחינה תאורטית והן מבחינה מתודולוגית. מבחינה תאורטית חל מעבר מגישה אוריינטליסטית (Said, 1978) לגישה פמיניסטית ליברלית כשלב ביניים, לגישות פוסטקולוניאליות, לתאוריית המוכפפים ולתאוריות פוסטמודרניות בשלב הנוכחי (מוהאנטי, 1988; Narayan, 1994; Spivak, 1994; Ahmed, 1992). מבחינה אפיסטמולוגית, לא זו בלבד שהעניין המחקרי מתמקד בנשים ערביות כמושאי מחקר, הוא אף מציב שאלות אחרות על אודותיהן ומתבסס על הנתונים ועל הידע שנשים אלה מוסרות לחוקרים/ות. הן משמשות מקורות לידע שהחוקרים רוצים לאסוף, להבדיל מהתקופה הראשונה כאשר הידע לוקט ממקורות בלתי ישירים – בדרך כלל מגברים (אבו-בקר, 1998; הרצוג, 1994; יחיא-יונס, 2001, 2005, 2006, 2009; קאסם, 2007; شلهوب-כיפורكيان, 1998, 1999, 2004, 2006; Sa'ar, 1998, 2001, 2004, 2005, 2006; Herzog, 1998, 1999, 2004, 2006; Shalhub-2007; Kivorkian, 2004, 2005, 2007; Yahia-Younis, 2010).

יתר על כן, תחת ההתייחסות לנשים ערביות כאל קטגוריה מוכללת מונוליתית המאפיינת את הגישה האוריינטליסטית או פיצול הקטגוריה האמורה לפי קווים של שיוך דתי (מוסלמיות, דרוזיות, נוצריות) או לפי סגנון חיים (עירוניות, כפריות ובדוויות) ברוח "הפרד ומשול" או ברוח השכחת המרכיב הלאומי בזהותן (רבינוביץ', 1993), עתה המגמה בשיח המחקרי היא פירוק הקטגוריה של נשים ערביות מתוך הכרה בהבדלים הפנימיים ביניהן בהתאם לחיתוכים השונים שנוצרים בין: מגדר, לאום, אתניות, מעמד, גיל, השכלה, מצב משפחתי, דפוס נישואין ועוד גורמים כמתבקש מנושא המחקר הספציפי (Lorde, 1978; Hooks, 1989). זאת בניסיון להתעמת עם שיטוח חווייתן הקטגוריאלית הכללית, לעמוד על ההבדלים ועל השוני הפנים-קבוצתי בקרבן, וכמתחייב מגישות פמיניסטיות ופוסטקולוניאליות – להשמיע את מגוון קולותיהן המושתקים בעושר המרבי המתאפשר. במונחים תאורטיים, דרך זו מנוגדת לגישה המהותנית (essentialism) במחקר, שלפיה מכלול חווייתה הקיומית של קטגוריה חברתית מוכרע מעצם תכונה אחת או סטטוס אחד של חבריה, וכשמדובר בנשים – מעצם מגדרן. תחת זאת, פירוק זה מאמץ את גישת ההבניה החברתית (social construction), הרואה במציאות החברתית תוצר מובנה של גורמים חברתיים, תרבותיים, היסטוריים, פוליטיים וכלכליים, ולפרט – האישה במקרה שלפנינו – קיימת יכולת להשתתף בעיצוב המציאות הזאת כסובייקט, כסוכן חברתי. מכאן גם יכולת/וה לשנות את המציאות החברתית והוא אחד הנושאים המרכזיים לענייננו.

אף שמעמד הבכורה בשיח המחקרי על אודות נשים ערביות בישראל נשמר לקומץ חוקרות בכירות באקדמיה בישראל (ראו עבודותיהן של פרופ' חנה הרצוג, ד"ר עמליה סער, פרופ' נאדרה שלהוב-קיוורקיאן, פרופ' ח'אולה אבו-בקר, פרופ' טובי פנסטר), צמיחתה של קבוצת חוקרות בתחילת דרכן "מבפנים" בעשור האחרון הפיחה רוח אחרת בשיח הזה, הרחיבה אותו והגבירה את קצב התמורות שחלו בו. העלייה במספר העבודות הביאה לעושר בנושאי המחקר ובקטגוריות הפנימיות המשתתפות במחקר – מנהיגות פוליטיות, מורות, משכילות, אנאלפביתיות, סופרות, צעירות, מבוגרות, נשים מוכות, עצמאיות, מובטלות, מועסקות, אלמנות, גרושות ועוד. עושר הנושאים ראוי לאזכור גם הוא. נושאים שנתפסו עד כה כמובנים מאליהם ואחרים שהופיעו כתוצאה של תמורות ושינויים מובאים למבחן המחקר – אלימות נגד נשים, מגדר ומרחב, כינון נשים כ'זרות', תפיסת הבריאות האישית, ייצוגים של נשים ערביות בתקשורת ועוד. נושאים שנתפסו ועדיין נתפסים כטאבו, דוגמת נושאים פוליטיים ומיניים (חסן, 1999; קאסם, 2007; שלבי, 2009) התווספו גם הם לרשימה.

השתתפותן של קבוצות שוליות (נשים ערביות-פלסטיניות במקרה זה) בשיח שמטיבו מתנהל בזירה פריבילגית והגמונית במובהק (האקדמיה) מצד אחד, ותיחום השיח בגבולות הנתפסים בשוליים של השיח המחקרי האקדמי (המחקר על נשים ומגדר) מצד שני, הם שני היבטים משלימים המאירים את סוגי התמורות בשיח האמור ואת היקפן. התמורות המתוארות הניבו ידע שונה מהידע ההגמוני, ידע מאתגר, המבוסס על ניסיונותיהן של נשים ועל חוויות חייהן ונכתב בעיקר בידיהן של נשים (Haraway, 1988). הגם שידע זה מיוצר בחלקו הגדול במוסדות האקדמיים בישראל, הוא מסתופף בשולי השוליים של השיח המחקרי האקדמי בהם. חרף זאת, כוחו בעצם היווצרותו ובעצם האופנים שבהם הוא נוצר. כמסקנה מרכזית, אבקש לראות בשיח

המחקרי על אודות נשים ערביות בישראל שיח המשקף, המשעתק והמאתגר בעת ובעונה אחת את יחסי הכוח הלאומיים, המגדריים והמעמדיים ואת הירארכיית תחומי הידע השונים באקדמיה.

מקורות

אבו-בקר, ח' (1998). **בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל**. בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

אבו-רביעה-קוידר, ס', ווינר-לוי, נ' (2010). **נשים פלסטיניות בישראל: זהויות, יחסי כוח והתמודדות**. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

הרצוג, ח' (1994). **נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

חסן, מ' (1999). הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך: ד' יזרעאלי ואחרות (עורכות), **מין מגדר פוליטיקה** (עמ' 267–305). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

יחיא-יונס, ת' (2006). **זרות, מגדר ופוליטיקה: נשים בפוליטיקה המקומית בחברה הערבית-פלסטינית בישראל**. עבודה לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה. אוניברסיטת תל-אביב: החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, פרק שמיני – סיכום: מגדר, זרות ופוליטיקה בחברה הערבית-הפלסטינית בישראל: מציאות רווית סתירות, עמ' 293–315.

יחיא-יונס, ת' (2010). בין נורמטיביות להפרה: נאמנות פוליטית של נשים בבחירות המקומיות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל. בתוך: ח' עזיז (עורך), **קריסת הרשויות המקומיות הערביות: הצעות להבניה מחדש** (עמ' 151–186). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

יחיא-יונס, ת' (2001). **זרות בביתן: דפוסי הצבעה של נשים בבחירות המוניציפליות ביישוב ערבי בישראל**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

מוהאנטי, צ' (1988). תחת עיניים מערביות: הגות פמיניסטית ושיחים קולוניאליים. בתוך: ד' באום ואחרות (עורכות), **ללמוד וללמד פמיניזם: מקראה – מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית**, 2007 (עמ' 415–442). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

עיאנס, ה' ואחרים (2005). **עמדות בנוגע לסוגיות וזכויות האישה הפלסטינית בישראל**. נצרת – עמותת נשים נגד אלימות. (בערבית)

עזאזיה, פ' ואחרים (עורכים) (2009). **נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד**. חיפה: אוניברסיטת חיפה-המרכז הערבי-יהודי.

רבינוביץ, ד' (1993). נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים לערביי ישראל. **תאוריה וביקורת**, 4, 141–151.

שנהב, י' (2004). קולוניאליות והמצב הפוסט קולוניאלי. בתוך: י' שנהב (עורך), **קולוניאליות והמצב הפוסט קולוניאלי** (עמ' 9–21). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

شلهوب-كيفوركيا نادرة (معدة)، 2007. كتابات نسوية: ما بين القمع وأصوات فلسطينية مقاومة. حيفا: مدى الكرمل- المركز العربي للدراسات الاجتماعية التطبيقية. [شلهوب-كيفوركيا، ن' (2007). כתבים פמיניסטיים: בין שליטה לבין קולות פלסטיניים מתנגדים. חיפה: מדא אל-כרמל – המרכז הערבי למחקרים חברתיים יישומיים. (בערבית)]

Abu-Lughod, L. (1998). Feminist longings and postcolonial conditions. In: L. Abu Lughod (ed.), *Remaking women: Feminism and modernity in the Middle East* (pp. 3-31). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Abu Lughod, L. (2001). "Orientalism" and Middle East feminist studies. *Feminist Studies*, 27/1, 101- 113.

- Badran, M. (2009). *Feminism in Islam: secular and religious convergences*. Oxford: One World Publications.
- Fenster, T. (2002). Planning as control-cultural and gendered manipulations and misuse of knowledge. *HAGAR - International Social Science Review*, 3/1, 67-84.
- Fenster, T. (1997). Spaces of citizenship: The Bedouin and Israeli frontier development? *Progress and Planning*, 47/4, 291-306.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective/ *Feminist Studies*, 14/3, 575-599.
- Herzog, H. (2004). 'Both an Arab and a Woman': Gendered racialized experiences of female Palestinian citizens of Israel. *Social Identities*, 10/1, 53-82.
- Herzog, H. (1999). A space of their own: Social-civil discourses among Palestinians Israeli women in peace organizations. *Social Politics: International Studies and Society of Gender, State and Society*, 6, 344- 369.
- Kanaaneh Ann, R. (2002). *Birthing the nation: Strategies of Palestinian women in Israel*. California Series in Public Anthropology Series. Berkeley: University of California Press.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender and Society*, 2/3, 274-290.
- Narayan, U. (1997). Contesting culture: Westernization, respect for cultures, and third-world feminists. In: L. Nicholson (ed.), *The second wave: A reader in feminist theory* (pp. 396-414). New York: Routledge.
- Sa'ar, A. (2006). Feminine strength: Reflections on power and gender in Israeli-Palestinian culture. *Anthropological Quarterly*, 79/3, 398-431.
- Shalhoub-Kivorkian, N. (2007). Law, politics and violence against women: A case study of Palestinians in Israel. *Law and Policy*, 21/2, 189-211.
- Spivak G.Ch., 1988. "Can the Subaltern Speak?", in: Cary Nelson & Lawrence Grossberh, *Marxism and the Interpretation of Culture*, Urbana, Ill: University of Illinois Press.
- Yahia-Younis, T. (2010). Politics of loyalty: Women's voting patterns in municipal elections. In: R. Kanaaneh & I. Nusair (eds.), *Displaced at home: Ethnicity and gender among Palestinians in Israel* (pp. 133-152). New York: State University of New York Press (SUNY).

ד. חלק שני: נשים בחברה הערבית בישראל כמחוללות שינוי חברתי

מרי תותרי*

ארגוני החברה האזרחית כאפיק להעצמת נשים ערביות

בשנת 2011 נבחרו שתי נשים ערביות מנצרת לנשים משפיעות ברמה הארצית וברמה הבין-לאומית: נבילה אספאניולי, מנכ"לית "מרכז אל-טפולה", נבחרה על ידי הארגון הבין-לאומי Women Deliver לאחת מתוך 100 האנשים מעוררי ההשראה בעולם, וג'ידא רינאווי זועבי, מנכ"לית מרכז "אינג'אז", נבחרה על ידי עיתון דה-מרקר לאחת מ-100 האנשים המשפיעים בישראל. בחירתן זו של שתי מנכ"ליות של ארגוני החברה האזרחית אינה מקרית. נשים ערביות בולטות בעיקר בשני תחומים: חינוך והשכלה גבוהה וארגוני החברה האזרחית. הן בולטות פחות בתחום העסקים והפוליטיקה.¹

שתי הנשים הנבחרות נמנות עם קבוצה גדולה של נשים ערביות המנהלות ארגונים של החברה האזרחית או עובדות בהם בתפקידי מדריכות, מטפלות, יועצות, עורכות-דין ועוד. ארגונים אלה הם מקום עבודה בעבור אקדמאיות רבות הנתקלות בקשיים בבואן להשתלב בשוק העבודה היהודי (כמו נבילה אספאניולי שפוטרה מעבודתה בשל פעילותה הפוליטית). רוב המנכ"ליות והעובדות בארגונים הן בעלות תואר אקדמי (תואר ראשון ושני); חלק מן הנשים המנהלות ארגונים הן פעילות פוליטיות במפלגות (כמו נבילה אספאניולי עאידה תומא-סלימאן מחד"ש וראודה בשארה מבל"ד), חלקן אינן פעילות פוליטיות (סאידה מוחסן-ביאדסי ו-ואפא טיארחה), ואסמאא אגבאריה זחאלקה עומדת בראש רשימת דע"ם שהתמודדה על הצטרפות לכנסת השש-עשרה, השבע-עשרה והשמונה-עשרה.

ארגוני החברה האזרחית המנוהלים על ידי נשים נחלקים לשתי קטגוריות עיקריות: ארגונים המיועדים לקדם ענייני נשים באמצעות חיזוק מעמדן והגברת מעורבותן בחברה (כמו "מרכז אל-טפולה" לקידום מעמד הנשים ו"נשים נגד אלימות" בנצרת; "א-סיוואר" ו"כיאן" בחיפה) וארגונים המיועדים לקדם קהלים רחבים (כמו מרכז "אינג'אז" לקידום מקצועי-כלכלי של הרשויות המקומיות הערביות בישראל; עמותת "מען" לסיוע לעובדים ו"עמותת התרבות הערבית"). אדון רק בארגונים מהקטגוריה הראשונה.

רוב הארגונים המנוהלים על ידי נשים ערביות הם ארגוני נשים (או ארגונים פמיניסטיים) הדומים במטרותיהם ובהרכבם לארגוני נשים אשר צמחו ופרחו בישראל מאז שנות השמונים של המאה העשרים. ארגונים אלה מספקים כלים ושירותים שהמפלגות לא הצליחו לחלץ מן המדינה.² חלק מהארגונים הערביים הוקמו בשנות השמונים ("מרכז מעונות נצרת" שהתפתח לאחר מכן ל"מרכז אל-טפולה"; "א-סינדיאנה"; הקו הערבי לסיוע לקרבנות תקיפה מינית בירושלים ולאחר מכן בחיפה). רובם הוקמו בשנות התשעים ("נשים נגד אלימות", "א-סיוואר", "אל-פנאר", "גיפרא", "א-זהראא" ועוד) וחלקם הוקמו בשנות האלפיים ("מען – איחוד עמותות הנשים הערביות בנגב"; "ניסאא' ואאפאק" ועמותת "אסוואת"). יש ארגונים שהפסיקו את פעילותם לאחר כמה שנים ("גיפרא" ו"אל-פנאר") ויש שהמשיכו לפעול ואף הרחיבו את פעילותם ("נשים נגד אלימות" ו"מרכז אל-טפולה").

חלק מארגוני הנשים נועדו לשרת אוכלוסיות מקומיות ולקדמן (כמו "סדרה" בנגב, "העמותה לקידום השכלת נשים בדואיות בנגב", "העמותה לשיפור מעמד האישה בלקייה", עמותת "אל-תוריא" בכפר נחף ועוד) וחלק נועדו לקדם את מעמד הנשים הערביות ברמה הארצית (כמו עמותת "נשים נגד אלימות", "מרכז אל-טפולה", "כיאן", "ניסאא' ואאפאק" ועוד). אמנם רוב הארגונים מהקטגוריה השנייה פועלים בזירה המקומית, אך השקפת עולמם חותרת לשינוי ארצי;

* ד"ר מרי תותרי היא בעלת תואר שלישי במדעי המדינה מאוניברסיטת חיפה. היא מכהנת כיום כראש החוג לאזרחות במכללת אורנים ומרצה מן החוף באוניברסיטת חיפה. בין תחומי מחקרה: תקשורת ונשים בעולם הערבי והמיעוט הערבי בישראל. ניתן לפנות בדוא"ל: totrym1@yahoo.com

¹ מאז קום המדינה נבחרו לכנסת שלוש נשים ערביות בלבד; אישה אחת כיהנה כראש מועצה במשך תקופה קצרה מאוד ונשים ספורות נבחרו לחברות מועצה בעיריות ובמועצות המקומיות.

² כיום פועלים למעלה מחמישים ארגונים של נשים, רובם ארגונים למען נשים ולפתרון בעיות ייחודיות שהן מתמודדות עמן, כמו מחסור במעונות לילדים, סיוע לאימהות במשפחות חד-הוריות וייעוץ משפטי. סדר היום של חלקם כולל ענייני שלום, ביטחון ורווחה.

למשל, עמותת "נשים נגד אלימות" חרטה על דגלה לשפר את מעמד כל הנשים הערביות מבחינה חברתית ומשפטית, לבער את כל דרכי האלימות נגדן ולטפל במחסור בשירותים לקרבנות האלימות.

רוב ארגוני הנשים הערביות מתמקדים בחינוך לשוויון בין המינים, במאבק באלימות פיזית, מינית ונפשית נגד נשים, בהעצמת נשים בפוליטיקה ובתקשורת ובקידום חקיקה המיטיבה עם נשים בדיני אישות. חלקם מספקים כלים ושירותים חיוניים שהמדינה אמורה לספק ("מרכז אל-טפולה" מספק מעונות יום ותשתית תמיכה כדי לעודד נשים לצאת למעגל העבודה; עמותת "נשים נגד אלימות" מעניקה תמיכה נפשית, משפטית ורפואית לנשים נפגעות אלימות והתעללות באמצעות קו חירום שהיא מפעילה לנפגעות אלימות והתעללות מינית ומקלטים ובתי מעבר לנשים ולנערות ערביות. גם עמותת "א-סיוואר" מפעילה קו חירום לנפגעות קרבנות אלימות). ארגונים אלה מפעילים על מוסדות המדינה לחץ משפטי, ציבורי ופוליטי כדי לשנות את מדיניותם בתחומים שונים (עמותת "כיאן" פועלת לקידום חקיקה מתקדמת בדיני אישות לטובת האישה).

חלק מארגונים אלה אוספים מידע באופן מקצועי ומוציאים פרסומים בנושאים רבים (למשל, דו"ח הארגונים הלא-ממשלתיים שהגיש "מרכז אל-טפולה" ל-CEDAW ב-1993). הם מנהלים מחקרים בנושאים רבים (עמותת "נשים נגד אלימות" ערכה מחקר בנושא הפוליגמיה, מושג הגבריות, עמדות כלפי מעמדה וזכויותיה של האישה הפלסטינית בישראל, העסקת אקדמאיות בשוק העבודה ועוד). הם מוציאים פרסומים בנושאים רבים (מרכז "אל-טפולה" פעיל בהוצאת ספרי ילדים) ויש המפרסמים עלון מחזורי (עלון "א-סיוואר").

ארגונים אחרים מקיימים מיזמים להגברת המודעות למעמד הנשים ולקידום החינוך המיני – "א-סיוואר" מנהל מיזם להעלאת המודעות בבתי הספר, עמותת "כיאן" מנהלת מיזם לשיפור מעמד הנשים הערביות בישראל ולהכרה בזכויותיהן דרך העצמה אישית של המשתתפות, ועמותת "נשים נגד אלימות" מנהלת מיזמים להעלאת המודעות למעמד הנשים ולהעצמתן באזורים שונים. רוב הארגונים אף פעילים בהפגנות.

יש עמותות המאמצות אסטרטגיות של סגור ושל שדולה ברמה המקומית והבין-לאומית. נשים שיתפו פעולה עם נשים מארגוני נשים אחרים באמצעות הקמת קואליציות (קואליציית "אל-בדיל" למאבק בפשעים המכוונים "פשעים על רקע כבוד המשפחה"), ועדי פעולה (ועד הפעולה לענייני אישות [1995] וועד הפעולה בעניין מעמד האישה הפלסטינית בישראל 1996–1997). נערכים מיזמים לנשים במסגרת העמותות (מיזם נשים ומשפט של מרכז "עדאלה"). ארגוני נשים משתפים פעולה זה עם זה מתוך אמונה שיש בכך לחזק את פעילותם בשטח.

יש מן המשותף לכל הנשים העומדות בראש ארגוני החברה האזרחית: הן חוו תהליך של העצמה אישית לפני עבודתן בארגונים או במהלכה והן עצמן מעצימות נשים באמצעות הפעילויות המגוונות שהן מציעות להן ולחברה הערבית בכללה (עמותת "כיאן" שמה לה מטרה לחזק נשים באופן אינדיווידואלי וקבוצתי למען השגת שוויון זכויות לנשים ולמען ביסוס עצמאותן הכלכלית). רבות מהנשים העומדות בראש ארגונים אלה (נבילה אספאניולי, עאידה תומא-סלימאן, סאידה מוחסן-ביאדסי, רולא דיב – מנכ"לית "כיאן", מנאר שלבי – לשעבר מנכ"לית "אל-פנאר", אסמא'א אגבריה-זחאלקה ואחרות) מילאו תפקיד חלוצי בהפצת התודעה הפמיניסטית ובחתימה עקיבה לשינוי מעמדן של נשים ערביות בתחומי המשפט והחברה. נשים אלה לא היססו להציג "נושאים רגישים" שמפלגות פוליטיות חששו להעלות, כגון נישואי בוסר ונישואי קרובים, אלימות נגד נשים, רצח בגין "חילול כבוד המשפחה" ועוד. חלקן אף ניהלו מאבק בנושאים שמחוץ לקונסנזוס החברתי, למשל פעילותה של עמותת "ניסא'א" ואאפאק" למימוש זכויות נשים בירושה והפעילות נגד פוליגמיה של עמותת "נשים נגד אלימות", ועל כן עמדו בפני ביקורת ואף בפני התקפות מצד תנועות ואנשים שמרניים (הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית תקף את פעילותה של עמותת "ניסא'א" ואאפאק"). הביקורת לא הרתיעה אותן אלא חיזקה אותן והן הפכו לסמל לאמיצי-לב שאינם מתפשרים.

סראב אבו רביעה-קווידר* אקטיביזם של נשים ערביות-בדוויות בנגב: בין מאבק אישי לפוליטי

מדיניות הדיכוי וההדרה של ממשלת ישראל כלפי הבדווים בנגב נתנה את אותותיה גם ביחס לנשים הבדוויות בנגב. הנשים הבדוויות לכודות זה שנים בין דיכוי פטריארכלי לדיכוי פוליטי-לאומי; מצד אחד הן חלק ממיעוט ילידי-אתני הנתון להפליה מתמשכת בכל תחומי החיים: חברה, כלכלה ותרבות; מצד אחר הן חלק ממיעוט מגדרי בחברה שבטית-פטריארכלית ונתונות לפיקוח תדיר. משום כך הנשים חוות שוליות משולשת: שוליות בשל הפטריארכליות הדומיננטית של הגברים, שוליות בשל הקולקטיביזם השבטי ושוליות במעמדן בשל יחסו של הממסד הישראלי.

קיפוחן האתני של הנשים מתבטא בתוצאות העיור של היישובים המכונים "היישובים המוכרים" ובאי-ההכרה ביישובים המכונים "בלתי מוכרים". הנשים הן שמשלמות את המחיר הגבוה מכיוון שאורח חייהן המסורתי, שבו תרמו תרומה פרודוקטיבית לאורח החיים המדברי, נלקח מהן בשל העיור הכפוי. אמנם יישובי הקבע שנבנו בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים סיפקו שירותי מים, חשמל וחינוך, אך הנשים לרוב לא יכלו להשתמש בשירותים אלה. הנשים הבדוויות שחו את המעבר ליישובי הקבע (בדרך כלל נשים שהן היום בנות 40 ומעלה) איבדו את תרומתן המסורתית מאחר שיישובים אלה לא סיפקו מקורות תעסוקה חלופיים לא לגברים ולא לנשים. משום כך רוב הגברים עבדו מחוץ ליישובים, לרוב ביישובים היהודיים הסמוכים או הרחוקים, והנשים נותרו ספונות בבתי אבן שבהם כבר לא הייתה להן אפשרות לתרום תרומה משמעותית כמו בתקופת חיי המדבר.

מה היה בתקופת חיי המדבר?

בתקופה שקדמה למעבר ליישובי הקבע הייתה האישה הבדווית שותפה לקבלת החלטות מסוימות בבית. אמנם שותפות זו באה לידי ביטוי בדברים הנראים אלמנטריים, כגון חליבת עזים, ייצור מזון, טיפול באוהל במו ידיה וסיפוק צרכים הכרחיים שלא סיפק שום גורם חיצוני אחר. כל אלה הוסיפו למעמדה כיוצרת וכתורמת והקנו לה חשיבות ומשמעות בקיום צדדים חיוניים הקשורים באורח החיים הקשה במדבר. יכולותיה אלה העניקו לה מעמד רם כאישה, אך כאמור תפקידים אלה נגזלו ממנה עם המעבר ליישובי הקבע.

שוליות נוספת קשורה למעמדה האתני של אישה הנמנית עם בני מיעוט ערבי במדינת רוב יהודי. במעבר ליישובי הקבע לא סיפקה המדינה מקומות תעסוקה ובעיקר לא מקומות המתחשבים בצורכיהן של נשים בדוויות. בנוסף, הנשים הבדוויות תושבות הכפרים הבלתי-מוכרים הן בבחינת נעלם (וגם נאלם) בסטטיסטיקות הרשמיות של מדינת ישראל. הן אינן מוכרות בהיותן תושבות של כפרים בלתי-מוכרים וכך אינן מופיעות בסטטיסטיקות הרשמיות. לפיכך הסטטיסטיקות המדווחות על שיעורי תעסוקה או אבטלה אינן מדויקות. לא זו בלבד שלנשים אלה אין יכולת למצוא תעסוקה מכיוון שהמדינה לא סיפקה מקומות עבודה ביישוביהן, הרי בשל היעדר תחבורה ציבורית נבצר מהן אף להגיע ללשכות התעסוקה הציבורית בעיר הסמוכה, באר-שבע.

שוליות שלישית נובעת מכך שנשים אלה חיות בחברה בעלת מבנה שבטי, המעדיף את זכויות הקולקטיב על פני זכויות הפרט. למשל, נישואין בחברה הבדווית נקבעים על פי יחסים שבטיים ולא על פי רצון הפרט. כאשר רצון הפרט – ובעיקר רצון של נשים – אינו עולה בקנה אחד עם החוק השבטי הקולקטיבי הקובע לבני אילו שבטים מותר (או אסור) להינשא, תווית האישה על רצונה.

החל מסוף שנות השמונים ומתחילת שנות התשעים פועלים ארגוני נשים פמיניסטיים לשחרור האישה משוליותה המשולשת. אמנם ארגונים אלה אינם מכונים "פמיניסטיים", אך פועלים, השקפת עולמם ומטרותיהם פמיניסטיים ללא עוררין.

* ד"ר סראב אבו רביעה-קווידר היא מרצה במכונים לחקר המדבר ע"ש בלאושוטיין באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מחקרה הסוציולוגיים-אנתרופולוגיים מתמקדים בחקר זהות בין-תרבותית, במגדר, בהשכלה גבוהה ובתעסוקה בלתי-פורמלית בקרב נשים פלסטיניות בישראל. ב-2008 יצא לאור ספרה הראשון, **מודרות ואהובות: סיפורי חייהן של נשים בדוויות משכילות**, בהוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית. ב-2010 יצא לאור הספר שערכה עם נעמי וינר-לוי, **נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות**, בהוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר. ניתן לפנות בדוא"ל: sarab@bgu.ac.il

כיצד הנשים הללו פועלות? מה מאפיין את מאבקן הפמיניסטי?

להלן אציג שלושה מודלים של פמיניזם הפועלים בקרב נשים בדוויות בנגב: "החייאת המסורת", "פמיניזם אסלאמי" ו"מגדור הפוליטיקה". הניתוח מבוסס על פעילותי בחלק מארגוני הנשים בהיותי פעילה פמיניסטית וחוקרת, בת לתרבות הנחקרת.

"החייאת המסורת":

מתחילת שנות התשעים הוקמו שני ארגוני נשים עיקריים בכפר לקייה שבנגב המדברי (עמותת סידרה ועמותת נשים-לקייה). שתי העמותות הללו החלו את דרכן בעיקר בתיקון העוול שעשה הממסד לאמהותיהן ולסבותיהן, שלא ידעו קרוא וכתוב ואף לא יכלו למצוא חלופות תעסוקתיות או חינוכיות ביישובים העירוניים החדשים. נשות ארגונים אלה עוסקות בלימוד נשים קרוא וכתוב, מחיות מפעלים המושתתים על מסורת של דורות וקוראות תיגר באופן גלוי וסמוי על מבנים של דיכוי חברתי, פוליטי והיסטורי. המשותף לצורות ההתארגנות השונות הוא פעילותן כנגד הגבולות הפטריארכליים ובתוכם. אין הן חוצות את הגבולות בגלוי, אין הן מערערות בגלוי על מבנה החברה ואינן שוברות אותו, אך הן בוקעות בו סדקים שדרכם הן משתחררות; הן משתמשות בכלים המקומיים ומחוללות שינויים.

ארגונים אלה יצרו פתרון בעבור אותן נשים שהיה להן תפקיד משמעותי בחיי המדבר באמצעות החייאת המסורת התרבותית-נשית בבתיהן של הנשים הבדוויות בכל צורות היישובים. הן טוות ואורגות שטיחים ובגדים, יוצרות תכשיטים וקישוטי קיר שונים, מציעות למכירה את מעשה ידיהן (בארץ ובח"ל) ובתמורה מקבלות את שכרן. מצד אחד הן מחיות את המסורת ומצד שני הן מחזירות לעצמן את מעמדן היוצר באמצעות התמורה הכספית שהן מביאות לביתן.

מודל זה של פמיניזם אינו ציבורי במהותו הפיזית ולכן אינו פוגע במודל ההתנהגות המסורתי הצפוי מאישה בדווית, איננו פוגע בערכים המסורתיים מאחר שאינו מביא לידי חשיפת האישה הבדווית בציבור, איננו פוגע בערכי הבושה (ע"ב) – אלא יוצר המשכיות למסורת הנשית ומאתגר את מעמדן הביתי של הנשים.

"פמיניזם אסלאמי":

מודל זה מאתגר את הפטריארכליות השבטית העולה מן הטקסט הדתי-אסלאמי. החברה הבדווית אינה חברה דתית; לעתים, בשל אורח חייה המדברי, עולים החוקים השבטיים אפילו על חוקי האסלאם, בעיקר בכל הנוגע לנורמות כגון נישואין תוך-שבטיים ובין-שבטיים. בהרצאה זו אציג מקרה של מאבק בנורמות הנישואין השבטיות, מאבק שקיבל לגיטימציה עקב השימוש בטקסט הלגיטימי ביותר שלא ניתן לערער עליו – הטקסט הדתי.

"מגדור הפוליטיקה":

המאבק על קרקעות הבדווים בנגב היה כל השנים נחלתם הבלעדית של ארגונים "גבריים" ברובם, בלא לשתף נשים. בשנתיים האחרונות אִתְּגַר קומץ קטן של נשים פעילות את מרחב המאבק הלאומי-פוליטי באמצעות העלאת הקול הנשי במאבק הפוליטי. שותפותן במחאה הפוליטית (בעיקר בהפגנה נגד תכנית פראוור, התכנית הממשלתית להסדרת התיישבות הבדווים בנגב, ב-6 באוקטובר 2011) הציבה גבולות מגדריים חדשים למחאת הקרקעות וקבעה שיח לאומי-פמיניסטי חדש.

נעמי וינר-לוי*

המהפכה השקטה: נשים דרוזיות משנות את תפקידי המגדר

עד שלהי המאה העשרים לא פנו נשים מן העדה הדרוזית ללימודים באוניברסיטאות מטעמים של מסורת ושל צניעות (פלאח, 1991), ופנייה כזו הייתה כרוכה בסכנה של חרם מצד העדה (שם; וינר-לוי, 2004). למרות זאת, לפני כשני עשורים פרצו נשים בודדות את המסגרת ובחרו לשנות את תפקידיהן המסורתיים באמצעות פנייה ללימודים אקדמיים. המשכילות הראשונות שבו לכפרים, חוללו תמורות במערך התפקידים שיועד לנשים וסללו את הדרך להשכלה גבוהה ולשינוי בתפקידי המגדרים.

נורמות התרבות ששררו באותה עת לא אפשרו יציאה מהכפר או עבודה בחברת גברים, והן העמידו בפני רוב האקדמאיות ששבו את ההוראה בבתי הספר כאפשרות ראויה לתעסוקה (וינר-לוי, 2004; Weiner-Levy, 2006). בכפרים מסוימים, הנשים שחזרו בתחילת שנות התשעים לאחר שרכשו תארים מהטכניון ומהאוניברסיטאות, נאלצו להיאבק גם על זכותן ללמד בכיתות גבוהות, ואילו המנהלים העדיפו לעתים גברים לא-משכילים על פניהן. זאת מכיוון שככל שהכיתה שמורה מלמד בה גבוהה יותר, כך עולה מעמדו בכפר (צרצור, 1985: 515–516). בדומה, חוקרים מציינים שבדרך כלל נשים משכילות בחברה הערבית אינן מועסקות בעבודות התואמות את כישוריהן מכיוון שההקפדה על ההפרדה בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי משמשת מנגנון הבולם תהליכי שינוי (Ronning, 2000; פלאח-פראג, 2005). גם כשנשים פונות למקור עוצמה מקובל כמו השכלה ומבקשות להשיג שליטה באחד ממשאבי הכוח, אין מקור זה מבטיח בהכרח את יכולתן להפעילו ככזה; "Where Power is – Women are not", טוענת נוות'ני (Nowothny, 1988: 47). חוקרות פמיניסטיות, שבחנו את השפעת ההשכלה של נשים על שינויים חברתיים, התאכזבו מהתוצאות וטענו שלמרות החשיבות המוקנית להשכלה, היא לא חוללה מהפכה בחברה הערבית וגם לא בארצות מתפתחות אחרות. עם זאת, המשכילות הדרוזיות הראשונות חוללו לא רק שינוי בחייהן האישיים, אלא אף השפיעו על תהליך שינוי רחב יותר בחברה.

בהרצאה ייבחנו תהליכי פריצת הדרך הייחודיים של הנשים הדרוזיות והתמורות שחוללו בחייהן ובמקומן של נשים בחברה לאחר שחזרו לכפרים בתחילת שנות התשעים. התפישה הקישורית (או הקולקטיבית) לצד זו האינדיבידואלית עולה מדבריהן ומפועלן.

האקדמאיות הראשונות ששבו מהאוניברסיטה שימשו דגם חיקוי לתלמידותיהן כמורות המתפרנסות, המשפיעות על החברה והעובדות מחוץ לביתן. הן פעלו בערוצים שונים כדי להשפיע על עתיד תלמידותיהן; בין השאר הן ביקשו למנוע נישואין בגיל צעיר, לאפשר לימודים באוניברסיטאות וזימו לינה של בנות מחוץ לבית בטיוילים שנתיים. הן ביקשו להעלות את מודעותן של התלמידות לאפשרויות השונות שעל פי רוב אינן פתוחות בפני נשים בעדה הדרוזית. הרצון לאפשר שוויון וחופש רבים יותר לתלמידותיהן כלל מאבקים עם צוות בית הספר ועם הקהילה (Weiner-Levy, 2008).

הנשים הראשונות יזמו פעילויות התנדבותיות בהשתתפות נשים – למען הנשים ולמען הקהילה. למרות האיסור שחל באותה התקופה על נשים בעדה להתעמל, אחת האקדמאיות הראשונות ארגנה חוגי התעמלות. קבוצות של נשים בכפרי הכרמל התארגנו להליכה או לצעדה משותפת, ועצם ההשתתפות של נשים בפעילות למען עצמן, ובעיקר בפעילות ספורטיבית, הייתה בגדר חידוש.

פורצות הדרך נאבקו כדי לזכות באפשרות לעבוד במשרות ניהוליות המתאימות לכישוריהן למרות התנגדות מצד גורמים שונים בכפר, וכשחסמו את דרכן הן אף פנו לבתי המשפט. הן העלו את המודעות לעבודה מחוץ לכפר וללגיטימיות של עבודה במקצועות ניהול ובחברת גברים. אף שגם בשנות האלפיים יוצאת מדי פעם בפעם קריאה של אנשי דת להטיל חרם על נשים הנוהגות ברכב, הרי רבות נוהגות למקומות העבודה ולמטרות אחרות. שנים אחדות לאחר ששבו האקדמאיות הראשונות מלימודיהן נעשו לימודי נשים ללגיטימיים ואפילו לרצויים, ומספרן של הסטודנטיות

* ד"ר נעמי וינר-לוי היא פסיכולוגית חברתית, בעלת תואר שלישי מהאוניברסיטה העברית ומרצה במכללה האקדמית דוד ילין ובמכון מופת. תחומי מחקרה: מעברי תרבות והשלכותיהם על זהות ועל תפקידי מגדר. היא פרסמה מאמרים רבים בכתבי עת בין-לאומיים, וספרה פוסעות על חבל דק – סיפור חיים של נשים דרוזיות פורצות דרך יצא לאור בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הספר נשים פלסטיניות בישראל: זהות יחסי כוח והתמודדות בעריכת ד"ר וינר וסראב אבו-רביעה-קוידר יצא לאור ב-2010 בהוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

ניתן לפנות בדוא"ל: naomi_weiner@yahoo.com

הדרוזיות עולה על זה של הסטודנטים-הגברים מהעדה. התמורות התרחשו בין השאר בגלל תפקיד ייחודי שקיבלו על עצמן: להיות "נושאות דגל". על אף המחיר האישי ששילמו, הן סללו את הדרך לנשים אחרות. בצד משפחות שעדיין אינן מאפשרות לבנותיהן ללמוד, יש משפחות – בהן גם משפחות שהחרימו את הנערות הראשונות שיצאו לרכוש השכלה – המצרות על כך שבנותיהן אינן חפצות ללמוד. עצם נוכחותן של נשים "שונות" יצרה שיח ועוררה דברי רכילות, אך בין שהיו הנשים הללו מושא לגינוי או מושא להערכה, הן הדגימו אפשרויות התנהגות אחרות, עוררו בכך תהודה והעלו למודעות מודל מגדרי שונה.

למרות העלייה במספר הנשים המשכילות בחברות פטריארכליות, מחקרים טוענים שאין ראיות לשינוי נרחב בחברה, ומספרן של הנשים בפורומים מדיניים ואקדמיים מקבלי החלטות נשאר קטן. ההשכלה, טוענות חוקרות פמיניסטיות ערביות (בדר-עראף, 1999; Bubtana, 2006), אינה מאפשרת לנשים לבנות חברה טובה יותר ולמנוע דיכוי. האכזבה ממספרן המועט של תנועות פמיניסטיות ערביות ומפועלן עולה בדבריהן של פמיניסטיות ערביות, אולם בשונה מממצאים אלה, המשכילות הדרוזיות הראשונות השפיעו על תהליך שינוי נרחב בחברה.

ממצאי המחקר על הנשים הדרוזיות הראשונות עולים היבטים ותהליכים 'אחרים', שאם כי אינם שוליים, הם גם אינם גלויים כ"מהפכות" או כשינויים סוערים ומתוקשרים. השינוי בחייהן של הנשים מתהווה בדרך אחרת, אטית, גלויה פחות ותקשורתית פחות ממהפכה, אך יעילה לא פחות. הם אינם גלויים תמיד לעיני המתבונן מבחוץ ובוזה טבוע סוד כוחם. השינוי כרוך במאבקים יום-יומיים באשר למקומן בחברה ולזכויותיהן. נשים מנהלות את מאבקהן אחת-אחת, בלא להכיר זו את זו – ואת תחושותיהן הדומות. מפאת נוקשותן של המסגרות, מחשש לפגיעה בלתי הפיכה במשפחה, מחשש לפגיעה בנשים עצמן, המאבקים קשים, אטיים וגובים מחיר אישי. עם זאת, הקולות הבודדים יוצרים שינויים, המחלחלים בעדה ומשפיעים על מעמדה של האישה.

מקורות

בדר-עראף, ק' (1995). האישה הערבייה בישראל, לקראת המאה העשרים ואחת. בתוך: "י לנדאו, א' גאנס, א' הראבן (עורכים), **הערבים אזרחי ישראל לקראת המאה העשרים ואחת** (עמ' 213-218). ירושלים: מאגנס.

וינר-לוי, נ' (2004). "כמו ציפור שעוד לא עפה?" זהותן של נשים דרוזיות נחשונות. עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

וינר-לוי, נ' (2011). "**פוסעות על חבל דק**" – סיפור חיים של נשים דרוזיות פורצות דרך. באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פלאח-פראג'י, ג' (2005). **האישה הדרוזית**. ראשון לציון: ברקאי.

פלאח, ס' (1991). השכלה גבוהה בקרב הדרוזים בישראל. **מעלות**, 20 (ב), 126-135.

צרצור, ס' (1985). לשאלת חינוכו של מיעוט זר במדינתו. בתוך: ו' אקרמן, א' כרמון, וד' צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית** (עמ' 473-525). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

Bubtana, S. (2006). Women, culture and power sharing: The case of the Arab region. In: M. L. Kearney (ed.), *Women, Power and the Academy: From Rhetoric to Reality*. (pp.43-52). Great Britain: Berghan Books.

Nowothny, H. (1988). Women in public life in Austria. In: C. F. Epstein & R.L. Coster (eds.), *Access To Power*. London: George Allen and Unwin.

Ronning, A. H. (2000). Gender, culture and power sharing in academia. In: M. L. Kearney (ed.), *Women, power and the academy: From rhetoric to reality* (pp. 99-111). Great Britain: Berghan Books.

- Weiner-Levy, N. (2006). The flagbearers: Israeli Druze women challenging traditional gender roles. *Journal of Anthropology and Education Quarterly*, 37/3, pp. 217-235
- Weiner-Levy, N. (2008). University as a meeting point with new academic knowledge, society and culture: Cognitive and emotional transitions during higher education. *Cambridge Journal of Education*, 38/4, 497-512.
- Weiner-Levy, N. (2011). Patriarchs or feminists? Relations between fathers and trailblazing daughters in the Druze society. *Journal of Family Communication*, 11/2, 126-147.